

DOĞU AFRİKALI ÇAĞDAŞ MÜFESSİR HARARÎ'NİN (ÖL. 1441/2019) HADÂİKU'R-RAVH VE'R-RAYHÂN ADLI TEFSİRİNDE SOSYOLOJİK YORUMLARI

Sociological Commentary in the Tafsîr of the East African Contemporary Exegete al-Hararî (d. 1441/2019): Hadâ'iq al-Rawḥ wa al-Rayḥân

Şule Yüksel ARICI

Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, İzmir, Türkiye.

Asst. Professor, İzmir Kâtip Çelebi University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Division of Tafsir, İzmir, Türkiye. suleyuksel.arici@ikcu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6482-121X> ROR ID: <https://ror.org/024nx4843>

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 15 Şubat / February 2026

Kabul Tarihi / Accepted: 18 Haziran / June 2026

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / June 2026

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June 2026

Sayı / Number: 29 **Sayfa / Pages:** 267 / 290

Atıf / Citation: Arıcı, Şule Yüksel. “Doğu Afrikalı Çağdaş Müfessir Hararî'nin (öl. 1441/2019) Hadâiku'r-Ravh ve'r-Rayhân adlı Tefsirinde Sosyolojik Yorumları [Sociological Commentary in the Tafsîr of the East African Contemporary Exegete al-Hararî (d. 1441/2019): Hadâ'iq al-Rawḥ wa al-Rayḥân]”. Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER] 29 (Haziran / June 2026): 267 / 290

<https://doi.org/10.51553/bozifder.1889988>

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Makale, Prof. Dr. Celil Kiraz danışmanlığında Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2024 yılında tamamlanan “Muhammed Emîn el-Hararî'nin Hadâiku'r-Ravh ve'r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmî'l-Kur'ân Adlı Tefsirinde Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi” adlı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. This article is based on the doctoral dissertation entitled “Muhammad Emîn el-Hararî's Method in Interpretation of the Qur'ân in His Book Hadaïq Al-Rawḥi Wal-Rayḥân Fî Rawabî Ulûm Al-Qur'ân” completed in 2024 at the Institute of Social Sciences, Bursa Uludağ University, under the supervision of Prof. Dr. Celil Kiraz.

Etik Kurul İzni Durumu / Ethics Committee Approval Status: Bu çalışmada Etik Kurul iznine gerek yoktur.

Etik Bildirim / Complaints: bozokilahiyatdersisi@gmail.com / <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bozifder/policy>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı / Copyright: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Muhammed Emin el-Hararî, Etiyopya'nın Harar şehrinde doğmuş, Doğu Afrika'nın köklü medrese geleneği içinde yetişmiştir. Müfessir, Arap dili ve belâgatı başta olmak üzere İslâmî ilimlere ve klasik eserlere sadık bir ilmî çevreyi temsil etmektedir. O, tefsirinde rivayet geleneğinin temel kaynaklarını ihmal etmeksizin Kur'ân âyetlerini dilsel, fikhî, kelâmî ve içtimâî bağlamlarda ele almıştır. Bu yönüyle onun tefsiri, rivayet merkezli klasik tefsir mirasını tevârüs etmekle birlikte, dirayet yönteminin sağladığı yorum imkânlarını da kullanan çok yönlü bir tefsir özelliği taşımaktadır. Bu bağlamda çağının ve toplumunun siyasi ve ekonomik krizlerine Kur'ân'dan çözümler sunan müellif, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân* adlı eserinde özellikle sömürgecilik, siyasî ve ekonomik baskılar altındaki Doğu Afrika milletlerinin yaşadığı toplumsal sorunlar üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu makale, müfessirin tefsirinden hareketle Afrika toplumu hakkında ortaya koyduğu sosyolojik tefsir yaklaşımlarını incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın ilk aşamasında Hararî'nin yetiştiği ortam, hayatı ve ilmî kişiliği incelenmiştir. Daha sonra çalışmaya konu olan tefsiri *Hadâik*'in yöntemi incelenmiş, son olarak Doğu Afrika halklarının yaşadığı sorunlar cehâlet, atâlet, taklitçilik, asabiyet ve toplumsal yozlaşma kavramları çerçevesinde ele alınmıştır. Makalede nitel araştırmanın doküman analizi ve metin karşılaştırma yöntemleri kullanılmıştır. Hararî, kendi toplumu özelinde tüm Müslümanları Kur'ân'ın hidayet edici yoluna davet etmektedir. O, Müslüman toplumlara nispet ettiği cehâlet vasfını, bilgi eksikliğinden ziyade vahyin rehberliğinden kopuş şeklinde yorumlamaktadır. Bu çerçevede, dinî hayatın şekilcilığe indirgenmesini ve sorgulamadan benimsenen geleneksel taklitçiliğin hâkimiyet kazanmasını, Müslüman toplumların siyasî ve sosyolojik bakımdan güç kaybetmelerinin temel nedenleri arasında görmektedir. O, söz konusu halklar özelinde yaşanan sosyal ve ahlaki dezenformasyonu Benî İsrâil'in durumuna benzetmektedir. Müfessir, İsrailoğulları'nın Hz. Mûsa'ya karşı gelerek inkarlarında ısrarcı olduklarında yaşadıkları zihinsel çözülmenin ve sosyal yozlaşmanın Afrika halklarının durumu ile benzer olduğunu belirtmektedir. Milletlerin atâlet dönemleri yaşamalarının nedenleri üzerinde durarak her türlü milliyetçilik ve asabiyet düşüncesinin dinde ayrılığa sebep olmaması için üstünlüğü ilim ve takvada aramanın gerekliliğini vurgulamaktadır. Elde edilen temel sonuçlara göre Hararî, yöntemi açısından çağdaşı modernist müfessirlerin aksine klasik Kur'ân yorumlarını benimseyen bir üslup tercih etmiştir. Nitekim müfessir, Oromo halklarının toplumsal değişiminin temel nedenlerini dış faktörlerden ziyade cehâlet, atâlet, taklitçilik, asabiyet ve toplumsal yozlaşma gibi içsel krizler olarak tespit etmiştir. Buradan hareketle Hararî'nin tefsirindeki söz konusu yorumların değerlendirilmesi, Afrika coğrafyasında yaşanan toplumsal değişimin nedenlerinin ve sonuçlarının tespitine katkı sunabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Doğu Afrika, Hararî, Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân, Toplumsal Yozlaşma.

Abstract

Muhammad Amîn al-Hararî was born in the city of Harar in Ethiopia and was educated within the deeply rooted madrasa tradition of East Africa. As a Qur'anic exegete, he represents a scholarly milieu firmly committed to the Islamic sciences, classical works, and especially the Arabic language and rhetoric. In his tafsîr, the author did not neglect the foundational sources

of the transmitted exegetical tradition; rather, he examined Qur'ānic verses within linguistic, juridical, theological and socio-religious contexts. In this respect, his exegesis may be described as a multi-dimensional tafsīr which, while inheriting the classical narration-based exegetical legacy, also makes use of the interpretive possibilities provided by the method of *dirāyah*. Within this framework, the author who sought to offer Qur'ān-based solutions to the political and economic crises of his age and society, provided evaluations in his work *Ḥadā'iq al-rūḥ wa'l-rayḥān* particularly concerning the social problems experienced by the peoples of East Africa under colonialism and political and economic oppression. This article aims to examine the sociological approaches to tafsīr that the exegete developed regarding African society on the basis of his commentary. In the first stage of the study, al-Harārī's intellectual environment, life, and scholarly personality are examined. Subsequently, the method of his tafsīr *Ḥadā'iq* is analysed and finally, the problems faced by the peoples of East Africa are discussed within the conceptual framework of ignorance, inertia, imitation, tribal solidarity and social degeneration. The article employs document analysis and textual comparison, which are among the methods of qualitative research. Al-Harārī calls all Muslims, with particular reference to his own society to the guiding path of the Qur'ān. He interprets the attribute of ignorance that he ascribes to Muslim societies not merely as a lack of knowledge, but rather as a rupture from the guidance of revelation. In this regard, he regards the reduction of religious life to formalism and the dominance of uncritical traditional imitation as among the principal causes of the political and sociological weakening of Muslim societies. He compares the social and moral degeneration experienced by these peoples to the condition of the Children of Israel. According to the exegete, the intellectual dissolution and social corruption that emerged when the Israelites opposed Prophet Moses and persisted in their denial bear resemblance to the condition of African peoples. By reflecting on the causes that lead nations into periods of inertia, he emphasizes the necessity of seeking superiority in knowledge and piety so that nationalism and tribal solidarity in any form do not become causes of division within religion. According to the main findings obtained al-Harārī in terms of method, preferred a style that adopted classical Qur'ānic interpretations unlike the modernist exegetes of his own period. Indeed, the exegete identifies the primary causes of the social transformation of the Oromo peoples not in external factors, but rather in internal crises such as ignorance, inertia, imitation, tribal solidarity and social degeneration. From this perspective, evaluating these interpretations in al-Harārī's tafsīr may contribute to identifying the causes and consequences of social change in the African geography.

Keywords: Tafsīr, East Africa, al-Harārī, *Ḥadā'iq al-Rawḥ wa al-Rayḥān*, Social Degeneration.

Giriş

Yorum faaliyetinin nesnesi olan bilgi veya varmayı hedeflediği hakikat, sosyal ve tarihsel alandan tamamen soyutlanan bir etkinlik değildir. Bu çerçevede tarihsel her türlü faktör bireyin zihinsel süreçlerini yönlendirmekte ve bilginin üretilmesi aşamasında etkin rol almaktadır. Dolayısıyla yorum sosyal ve tarihsel alandan ayrılmaz bir konumdur. Tefsir özelinde bakıldığında yorum faaliyetini gerçekleştiren müfessir, tarihin belli bir döneminde

kendi sosyal bağlamında yaşamakta olup yorumunda bu çevrenin izlerini taşımaktadır.¹ Bu durumun bir örneğini de Hararî'nin tefsirinde görmek mümkündür. O Kur'ân âyetlerini yorumlarken toplumunun sosyo-kültürel meselelerine dair açıklamalara yer vermektedir. Yani Hararî, âyetin indiği toplumun örf, aile yapısı, ekonomik ilişkileri ve ahlak anlayışını dikkate alan açıklamalar getirmekle birlikte bağlantı kurduğu noktalarda kendi toplumunun sorunlarına işaret ederek onlara çözüm sunan yorumlarda bulunmaktadır.

Kur'ân tefsirinde sosyo-kültürel bağlamın rolü, modern dönemde yoğun biçimde tartışılan temel meselelerden biridir. Özellikle 19. yüzyıl sonlarından itibaren ortaya çıkan ıslahçı ve modernist tefsir hareketleri, Kur'ân âyetlerinin anlaşılmasında güncel tarihin ve toplumsal şartların belirleyici olduğunu savunmuşlardır. Bu yaklaşım, Muhammed Abduh (öl. 1905) ve onun çizgisini sürdüren müfessirlerde açık biçimde görülmüştür. Abduh ve talebeleri, Müslüman toplumların geri kalmışlığını dinî düşüncenin donuklaşmasıyla ilişkilendirmiş ve mevcut bağlam, âyetin anlamını yeniden üretmenin anahtar unsuru olarak değerlendirmiştir.² İctimâî tefsir ekolü olarak isimlendirilen bu ekol mensuplarının klasik tefsirlerde rivayetlere ve dilbilimsel tahlillere haddinden fazla yer verildiği eleştirisine sahip ve vahyin hidayet yönünü vurgulayan yeni bir tefsir yöntemi iddiasında oldukları bilinmektedir.³ Bu çizginin devamı niteliğindeki çalışmalarda, Kur'ân'ın nüzül ortamı kadar modern toplumların sosyo-politik gerçekliklerinin de tefsire dâhil edilmesi gerektiği savunulmuştur.⁴ Buna karşılık klasik tefsir geleneğini sürdüren müfessirler ve bu geleneği merkeze alan çağdaş araştırmacılar, bağlamın açıklayıcı bir unsur olduğunu kabul etmekle birlikte, anlamın belirleyicisi hâline getirilmesine eleştirel yaklaşmıştır. Bu yönüyle Hararî'nin tefsirinde sosyolojik yorum, Kur'ân'ın hidayet ve ıslah edici yönünü merkeze alarak toplumun dinî bilinç, ahlâkî duyarlılık ve sosyal sorumluluk bakımından yeniden inşasına hizmet eden bir araç olarak öne çıkmaktadır.

Yaşadığımız çağın ve günümüz toplumlarının özelliklerini, sorunlarını içeren güncel bağlam sahası sosyolojik tefsir faaliyetine dahil kabul edilmektedir. Âyetlerin bu asrın insanının meseleleriyle ilişkilendirilmesi ve âyetlerin muhtevasının bunlarla bağlantılı yorumlanması Kur'ân'ın evrenselliği ile de doğrudan ilişkilidir. Bu çerçevede sosyolojik tefsir, Müslümanların toplumsal sorunlarını Kur'ân'dan mesajlarla çözümüne çalışması gibi işlevi söz konusudur. Dolayısıyla bu hususta Kur'ân'ın sosyolojik tefsirine ihtiyaç duyulması kaçınılmazdır. Müfessir çağının çocuğu olarak nitelendiği ve yaşadığı toplumun bir ferdi olduğu için onun toplumuna karşı duyarlı ve sorumlu davranması olağandır.⁵ Hararî'nin tefsiri de Afrika coğrafyasında yaşanan toplumsal sorunları ele alması ve çözüm için öneriler sunması onun sosyolojik tefsirinin önemini vurgulamayı gerekli kılmaktadır. Bununla beraber sosyolojik tefsir isimlendirmesinin, tefsir ilminin sosyolojinin yöntemlerini tam olarak

¹ İbrahim Hilmi Karlı, "Tefsirin Sosyolojik Boyutu ve Sosyolojik Okunması", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 18/2 (2005), 147.

² Celal Kırcı, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2009), 221.

³ Mehmet Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2013), 50-58; İbrahim Yıldız - Murat Kayacan, "Tefsiri'l-Menâr'da Klasik Tefsirlere Yönelik Eleştiriler", *Kocatepe İslâmî İlimler Dergisi* 7/2 (Aralık 2024), 580-581.

⁴ Çağdaş Kur'ân okumalarının ana parametreleri için bk. İsmail Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'ân'a Yaklaşımlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 29-34.

⁵ Mustafa Karagöz, "Terim, İçerik ve İşlev Analizi Işığında Sosyolojik Tefsir", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, (2010), 329-334.

kullanmıyor olması ve sosyoloji ilminin menşei itibarıyla Batı merkezli olması gibi bazı sorunları içerdiği de bir gerçektir.⁶

Bu makale, Doğu Afrika kökenli çağdaş bir müfessir olan Muhammed Emin el-Hararî'nin Dâru Tavkî'n-Necât tarafından neşredilen otuz iki ciltlik *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân'ım*, sosyo-kültürel bağlamın Kur'ân yorumuna yansıma biçimleri açısından incelemeyi amaçlamaktadır. Etiyopya'nın Harar bölgesinde şekillenen köklü bir medrese geleneği içinde yetişen Hararî, klasik İslâm ilimlerine dayalı disiplinli yaklaşımıyla dikkat çekmektedir. Bununla birlikte onun tefsiri, modern dönemde yazılmış olmasına rağmen, güncel siyasi ve ideolojik tartışmalara mesafeli durmaktadır. Ayrıca çalışma Doğu Afrikalı bir müfessirin tefsirindeki toplum sosyolojisini ele alması açısından da özgün bir özellik göstermektedir. Mısır, Hint Alt Kıtası gibi belli bölgelerin Tefsir tarihi yazımında öne çıkarılıp çalışılması çağdaş tefsir faaliyetlerinin tüm boyutlarıyla ele alınması için yeterli görülmemektedir.⁷ Afrika bölgesinin tefsir tarihi açısından yeterince ilgi görmemesi tefsir tarihi yazıcılığında görülen ciddi eksikliklerden biri olup Hararî'nin tefsiri ile ilgili yaptığımız bu çalışmanın Afrika tefsir yorumuna dair yapılan çalışmalara yön vermesi beklenmektedir.

Bu çalışma, Hararî'nin tefsirinde aktüel sosyo-kültürel bağlamın, ahlâk merkezli bir muhasebe, ilim-amel kopukluğunun getirdiği cehâlet ve atâlet gibi sorunlar çerçevesinde nasıl ele alındığını incelemektedir. Bu yönüyle *Hadâik*, Doğu Afrika kökenli bir müfessirin, coğrafi aidiyetini yorumun merkezine taşımadan, klasik tefsir usûlünün çağdaş dönemde sürdürüldüğünü göstermektedir. Bu araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden metin tahlili esas alınarak yürütülmüştür. Çalışmanın temel kaynağını, *Hadâiku'r-Ravh ve'r-Rayhân* tefsiri oluşturmaktadır.

Araştırmalarımızdan elde ettiğimiz verilere göre, Doğu Afrika ile ilgili bölge siyasetine odaklanan çalışmalar mevcuttur.⁸ Harar coğrafyasında yetişen müfessirlerin tefsir yöntemlerini müstakil ve sistematik biçimde inceleyen bir çalışma yoktur. Bununla beraber doğrudan Muhammed Emin el-Hararî ve onun tefsiri üzerine yapılan yüksek lisans⁹ ve doktora¹⁰ tezleri ile makale çalışmaları¹¹ bulunmaktadır. Bu araştırmalar Hararî'nin *Hadâik*

⁶ Karagöz, "Terim, İçerik ve İşlev Analizi Işığında Sosyolojik Tefsir", 323-324.

⁷ İsmail Çalışkan, "Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliği - Eleştiriler, Gerekçeler, Teklifler", *Tefsir Eğitim ve Öğretiminin Problemleri: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri* (Van, 2005), 113.

⁸ İbssa Ahmed Hassen, *Etiyopya Harar Bölgesinde Yeniden İslâmlaşma (XVIII-XX. Yüzyıllar)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

⁹ Servet Demirbaş, *Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmî'l-Kur'an'da Tefsir Yöntemi Âl-i İmrân Süresi Örneği-* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Muhammed Asım Özmen, *el-Herari'nin Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmî'l-Kur'an'ında Kırdât Tahlilleri (İsrâ ve Kelf Süreleri Örneği)* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Khalis Dhahir Nsaif, *İmam el-Hereri eş-Şafî'nin Hadaiku'r-Ruh ve'r-Reyhan Adlı Tefsirinde Sureler Arasındaki Münasebeti Açıklama Yönteminin İncelenmesi* (Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024); Halenur Yılmaz, *Muhammed Emin el-Herari'ye Ait Tefsir Mukaddimesi'nin Ulûmü'l-Kur'an Açısından Tahlili* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024); Ömer Bekir Tunçer, *Muhammed Emin el-Herari'nin Tefsirinde Münasebet Kavramı: Bakara Suresi Örneği* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025).

¹⁰ İmad Yağoub Hamto, *The Intruder in the Interpretation of Imam Muhammad al-Amin al-Harari: Gardens of Spirit and Rihan in Rawabi Ulum al-Quran* (Kahire: el-Ezher Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008); Zübeyir Karataş, *Muhammed el-Emin el-Herari'nin Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân Adlı Eseri Bağlamında Kadın Konusuna Yaklaşımı* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020).

¹¹ Servet Demirbaş, "Muhammed el-Emin el-Herari'nin Hayatı, Eserleri ve Hadâiku'r-Ravh ve'r-Rayhân'da Tefsir Yöntemi Âl-i İmrân Süresi Örneği", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (30 Aralık 2021), 109-132; Yakup Hüseyin Abdulkarim, "Hayatü'l-İmam Muhammed Amin al-Harari al-Army al-Uluvi al-Harari: Al-Shafi'i", *Journal of Arts, Literature, Humanities and Social Sciences* 75 (Ocak 2022), 1-13; Sare Madevi el-Cabir, "Allâme Muhammed Emin b. Abdullah el-Hararî (öl. 1441/2019) Bağlamında Âyetlerin Gerçeğe/Uygulamaya İndirilmesi: Tefsiri Hadâiku'r-Rûh ve'r-Reyhân fî Ravâbî 'Ulûmî'l-Kur'ân Üzerinden Uygulamalı Bir İnceleme", *Endülüs Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi* 100 (Ağustos 2024), 130-154.

isimli tefsirindeki yöntemine dair çalışmalar olup Hararî'nin sosyolojik tefsirine yer vermemektedir. Bu yönüyle makale, rivayet ve dirayet boyutları güçlü bir tefsir olan *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*'da Hararî'nin Doğu Afrika'daki Oromo toplumunun maruz kaldığı baskı, sömürgeci politikalar ve bunlara bağlı ekonomik-siyasal sorunları Kur'an yorumuna nasıl yansıttığını incelemesi açısından özgün bir değer taşımaktadır.

Bu çalışma, Doğu Afrika tefsir geleneğinin bütününe kuşatmayı hedeflememekte; inceleme odağı olarak Hararî'nin *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân* adlı tefsirini merkeze alarak bir analiz ortaya koymayı amaçlamaktadır. Son olarak, müfessirin yaşadığı siyasî ortam ve çağdaş gelişmeler, tefsirde doğrudan yer almadığı için, bu unsurlar yalnızca arka plan bilgisi olarak ele alınarak yorumun belirleyici unsurları hâline getirilmemiştir. Yöntemsel olarak çalışma, Hararî'nin toplumunun sosyolojisi ile tefsirini nasıl buluşturduğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Müfessirin kendi metodolojik sınırları esas alınarak toplumunun sosyolojisinin onun tefsirinde nasıl konumlandırıldığı, müfessirin yettiği ortam, ilmî hayatı ve Kur'an'ı yorumlama yöntemi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım, bağlamı merkeze alan modern yorumlarla, bağlamı tamamen dışlayan literal yaklaşımlar arasında dengeli bir analiz imkânı sunmaktadır.

Bu doğrultuda çalışmada, Hararî'nin sosyolojik yorumlarını tefsirinde konumlandırabilmek için öncelikle onun yettiği ilmî ve toplumsal çevre, aldığı medrese eğitimi, hayatı ve ilmî kişiliği üzerinde durulacaktır. Daha sonra müfessirin Kur'an'ı yorumlama yöntemi, rivayet ve dirayet unsurları açısından ele alınacak; nihayet *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*'daki sosyolojik yorumlar incelenerek Hararî'nin yaşadığı toplumun karşı karşıya kaldığı dinî, ahlâkî, ekonomik ve siyasal meseleleri Kur'an perspektifinden nasıl yorumladığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Hararî'nin Yettiği Ortam, Hayatı ve İlmi Kişiliği

Etiyopya Krallığı ilk defa Arabistan'dan göç eden Sami-Sebeliler tarafından kurulmuştur. Tarihsel süreçte Araplar da dâhil olmak üzere çok farklı din ve ırklardan milletlerin yaşadığı bir coğrafya olmuştur. 6. yüzyılda Yahudilerin hâkimiyetinin ortadan kalkmasından endişe duyan Zünvâs (öl. 525), dinine girmeyen Hristiyanları ateş dolu çukurlara atarak Kur'an'ın da ifade ettiği ¹² katliamı gerçekleştirmiştir. Zünvâs'ın Hristiyanlar tarafından mağlup edilip öldürülmesinden sonra Yemen Etiyopya'ya bağlanmıştır. Fakat Kur'an'da da geçen "Fil Hadisesi" ile Ebrehe'nin yenilgiye uğramasının ardından Etiyopyalılar Yemen'den kovulmuş ve onların Araplarla olan siyasi ilişkileri sonlanmıştır.¹³

Etiyopya'nın İslâm'la tanışması 7. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşmiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) İslâm'ı tebliğini kabul etmeyen ve kendilerini baskı altına almaya çalışan müşriklerden kaçan Müslümanlar, adalet vasfı ile bilinen Necâşi'ye sığınarak

¹² "O çukurları, alev alev yanan ateş çukurlarını hazırlayanlar mahvolmuşlardır! Hani o sırada ateşin başında oturmuşlar, inananlara yaptıklarını seyrediyorlardı." el-Burûc 85/4-7.

¹³ Levent Öztürk, "Etiyopya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/492; Davut Dursun, "Etiyopya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/488.

Habeşistan'a hicret etmişlerdir.¹⁴ Toplamda yüz sekiz kişiye¹⁵ ulaşan Müslümanlardan endişelenen Kureyş'in önde gelenleri, Necâşi'den Müslümanların iadesini istese de Necâşi bu talebi reddetmiş,¹⁶ kendine sığınanları himayesi altına almıştır. Habeşistan'a hicret eden müminler, Mekke'deki baskıların azaldığı ve inananların sayısının arttığı haberleri üzerine Mekke'ye dönmüşlerdir. Daha sonra Hz. Muhammed'in krallara gönderdiği İslâm'a davet mektuplarıyla Necâşi İslâm'a girmiştir. Ancak ölümünden sonra Etiyopya'nın yönetimine gelenler İslâm'ı kabul etmemiştir. Bu tarihten itibaren Etiyopyalılar ile Müslümanların siyasi iktidar savaşları başlamıştır. Müslüman devletlerden Abbasiler, Emevîler ve Osmanlı Devleti Etiyopya'yı topraklarına katmaya çalışmışlardır. Ayrıca Hristiyan ve Yahudi krallar da bu topraklarda hâkimiyet savaşlarına girmişlerdir.¹⁷

Günümüzde ise Etiyopya çok çeşitli dinlere ev sahipliği yapan bir ülkedir. Ülkenin çoğu monofizit Ya'kubî olmak üzere %40'ı Hristiyan'dır. Ülkenin hâkim dini İslâm'dır. Müslümanların oranı %45 ile %60 arasında olmasına rağmen Etiyopya'nın yönetiminde Müslümanlar etkin rol oynamamaktadırlar. 7. yüzyıldan itibaren çeşitli cemaatler İslâmî faaliyetlerde bulunmuşlarsa da Hristiyan yöneticilerin baskıları ile zayıf düşmüşlerdir. 18. yüzyıldan itibaren Müslümanlar üzerindeki baskılar tekrar şiddetlenmiş, 19. yüzyılın başlarında Hristiyan Kral Theodore döneminde Hristiyanlarca hâkimiyet altına alınmaktan kurtulamamışlardır. Etiyopya'nın büyük şehirlerinden biri olan Harar bu baskılardan öncelikli olarak etkilenmiştir. Burada Müslümanlara katliamlar yapılmış, bölge halkı Hristiyanlığı kabul etmeye zorlanmıştır. 1917 yılına gelindiğinde Hristiyanlar Etiyopya'nın yönetiminden uzaklaştırılmış ve 1930'da devletin resmî dini İslâmiyet olarak kabul edilmiştir. Bu tarihten itibaren Müslümanlar okullarında Arapça öğrenme hakkı elde etmiş, resmî işlerinde de Arapçayı kullanmaya başlamışlardır. 1974'te gerçekleşen askeri darbe ile Müslümanlara karşı Marksist-Leninist rejimin baskıları artmış, onlar yeniden dini inançlarından dolayı hakaretlere maruz kalmışlardır. Bu yaşananların ardından günümüzde halen daha Etiyopya'da devlet kanalıyla din eğitimi verilmemekte olup Müslümanların devlet kanalıyla din eğitimini alacakları herhangi bir merkez bulunmamaktadır. Halka mahalli olarak örgütlenmiş cemaatler tarafından Kur'an eğitim ve öğretiminin yapıldığı bilinmektedir. Etiyopya Müslümanlarının çoğu Şâfiî ve Hanefidir.¹⁸

Harari'nin doğup büyüdüğü belde olan Harar, Etiyopya'nın on iki şehirden en büyüğü ve dört özerk bölgesinden biridir. Başkent Adisababa'nın 340 km doğusunda yer almaktadır. İslâmiyet'in Harar bölgesine miladi 10. yüzyılın sonlarına doğru geldiği ifade edilmektedir. 13. yüzyıla ait kitabeler incelendiğinde gelişmiş bir İslâm Medeniyetinin burada hüküm sürdüğü görülmektedir. Harar, otorite savaşlarının arasında İslâmiyet'in hâkim olduğu zamanların yanı sıra dinin zayıfladığı zamanları da yaşamıştır. 1911 yılında Osmanlı Devleti ile dâimî siyasi ilişkiler içine girilen Harar'da Osmanlı maslahatgüzarlığı açılarak Müslüman Habeşlilerin tespitine başlanmıştır. 1936-1941 yılları arasında İtalyan, 1941-1948 yılları

¹⁴ Ebû Muhammed Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ - İbrâhim el-Ebyârî - Abdülhâfız Şelebi (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1971), 1/332.

¹⁵ İbn Hişâm *Sire*'sinde Habeşistan'a hicret eden muhacirlerin kimler olduğuna yer vermiştir. Bk. İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye*, 1/322-330.

¹⁶ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye*, 1/335.

¹⁷ Öztürk, "Etiyopya", 11/492, 493.

¹⁸ Dursun, "Etiyopya", 11/490.

arasında ise İngiliz işgaline maruz kalan Harar, iç çatışmalar ve iktidar savaşlarıyla sürekli meşgul olmuş bir eyalettir.¹⁹

Oromo halkından olan Hararî'nin yaşadığı 1940 sonrasında Oromolular, İslâmiyeti kabul ederek yeni bir kimlik kazanmışlardır. İslâmiyet, toplulukların birlik ve beraberliği için çabaladıkları bir güç halini alarak direniş hareketlerinin organize edilmesi için bir çatı görevi görmüştür. Hararî'nin de içinde bulunduğu ilim adamları, eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam ederek Doğu Etiyopya Müslüman halklarının bilinçlenmesinde önemli bir görev üstlenmişlerdir.²⁰

Muhammed Emin el-Hararî, 1348/1930 yılında İslâm tarihinde Habeşistan asrımızda ise Etiyopya olarak bilinen Harar bölgesinin Kerrî kasabasına bağlı Büveyta köyünde doğmuştur. Künyesi Muhammed el-Emin b. Abdullâh el-Qremi el-Alevî el-Hararî eş-Şâfiî'dir.²¹ Müfessir, annesini erken yaşta kaybetmiş bu nedenle babasının terbiyesinde büyümüştür. Babası onu 4 yaşındayken bir hocanın yanına eğitim alması için vermiştir. O, burada Kur'ân'ı talim etmiş, 6 yaşına geldiğinde Kur'ân'ı hatmetmiştir. Daha sonra fıkıh ve akaid eğitimine devam etmiş, Eş'arî akaidini ezberlemiştir. Müellif, Ahmed Mezrûkî'nin (öl. 1281/1865) *Akidetü'l-avâm*'ını, Şeyh Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin (öl. 895/1490) *es-Suğrâ, Suğra's-suğrâ, el-Kübrâ ve Kübra'l-süğrâ* isimli eserlerini hıfz etmiştir. Hararî, Şâfiî fikhına ait eserlerden *Muhtasarü fadlî'l-hadramî ve Muhtasarü Ebî Şücâ* ve Ahmet b. en-Nakîb'in (öl. 769/1368) *Umdetü's-sâlik ve Kifâyetü'l-ahyâr* gibi eserler ile Şâfiî fikhından *Elfiye* olarak adlandırılan *Zübedü Ahmed b. Raslân* isimli muhtasarları ezberlemiştir. O, İmam Nevevî'nin (öl. 676/1277) *el-Minhâc* adlı eserini şerhi *Muğni'l-muhtâc* ile, Şeyhu'l-İslâm el-Ensârî'nin (öl. 926/1520) *el-Menhec* isimli eserini şerhi *Fethu'l-vehhâc* ile tenvir etmiştir. Hararî'nin tahsil için okuduğunu zikrettiğimiz eserler dışında birçok âlimden Şâfiî fikhına dair eserler çerçevesinde ilim taliminde bulunmuştur.²² Hararî, sarf, belâgat, arûz, mantık, vaz' ilimleriyle iştigâl etmiştir. Geceleri sadece dört saat uyuyarak geçirdiği, çoğunlukla ilimle meşgul olduğu nakledilmiştir. İlim tahsil etmek için rihlelerde bulunduğu bu rihlelerinin birini muhaddis, hâfız ve fakih Ahmed b. İbrahim el-Kerrî'nin yanına yaptığı, burada Buhârî'nin *Sahih*'inin tamamını okuduğu. *Sahih-i Müslim, Sünen-i Erbaa, Muvattâ* gibi bazı hadis eserlerini talim ettiği bilinmektedir.²³ Daha sonra Nurav el-Karsî'nin yanına yolculuğa çıkmıştır. Onunla Sadüddin Taftazânî'nin *Şuruhu't-telhîs*'ini talim etmiş ve Celaleddin el-Mahallî'nin *Şerhu cem'ul-cevâmi*'ini çalışmıştır. On dört sene hocasının yanında ders almış, bu esnada ilim halkaları kurarak dersler de vermiştir. Okuduğu derslerin hepsinden müderris konumunda icâzet almıştır. Hararî'dan hicrete mecbur kalana kadar burada öğrencilerle ilmi çalışmalar yapmaya devam etmiştir.²⁴ Hararî sarf, nahiv, belâgat, arûz, mantık, hadis, siyer, fıkıh, tefsir sahalarında çok sayıda eser vermiştir. Bu onun ilmî birikiminin zenginliğini gözler önüne

¹⁹ Ahmet Kavas, "Harar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 11/108.

²⁰ Hassen, *Etiyopya Harar Bölgesinde Yeniden İslâmlaşma (XVIII-XX. Yüzyıllar)*, 295.

²¹ Muhammed el-Emin Hararî, *Mukaddimetü't-tefsiri'l-musemmât muzülü kirâmî'd-diyân fi sâhati hadâikü'r-ravh ve'r-rayhân* (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001), 6; Muhammed Emin el-Hararî, *el-Kevkebu'l-vehhâc ve'r-ravdu'l-behhâc fi şerhi Sahihî Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2001), 7.

²² Hararî, *el-Kevkebu'l-vehhâc*, 8.

²³ Hararî, *Mukaddime*, 6-7; Hararî, *el-Kevkebu'l-vehhâc*, 9.

²⁴ Hararî, *Mukaddime*, 9; Hararî, *el-Kevkebu'l-vehhâc*, 10.

sermektedir.²⁵ Müfessir, komünist hareketlere karşılık Orumiyye İslâm Cephe hareketini kurmasından dolayı komünist çevrelerce öldürülmek istenmiş, bu onu kaçmaya mecbur bırakmıştır. 1978 yılında Etiyopya'dan Suûdi Arabistan'a hicret etmek zorunda kalmıştır. Bundan sonra Dâru'l-Hadîsi'l-Hayriyye'de dersler vermeye başlamıştır. Mescid-i Harâm'da geceleri sekiz sene ders verdiği bilinmektedir.²⁶ 20. yüzyılın büyük âlimlerinden sayılabilecek, hayatını tefsir, hadis başta olmak üzere İslâmî ilimler öğrenimiyle geçirmiş ve çok sayıda talebe yetiştirmiş, Muhammed Emin el-Harârî, 4 Kasım 2019 günü Mekke'de vefat etmiştir.

2. *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân'da Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*

Muhammed Emin el-Harârî, Kur'ân'ı Kerîm'i *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân* adlı eserinde bir mukaddime ve otuz iki cilt halinde Fatihâ'dan Nâs Sûresi'ne kadar tefsir etmiştir. Harârî, tefsiri lûgat açısından “keşf” ve “beyan” olarak açıklarken, ıstılahî anlamda onu “beşerî imkânlar çerçevesinde Allah kelâmının manasının anlaşılmasını sağlayan ilim” şeklinde tanımlamaktadır. Onun tefsirinde Kitap, sünnet, âsâr ve Arapların fasih kelimeleri tefsir yapmayı sağlayan temel unsurlardır.²⁷

Harârî tefsirini yazmaya başlamadan önce ilimlerin en şerefli olduğunu ifade ettiği tefsir ilminde bir eser yazmanın zorluğunu ifade ederek Arap dil ve belâgat sanatları başta olmak üzere dini ilimlerin usûl ve fûrûuna vakıf olmanın gerekliliğinden dolayı tefsir telif etme konusunda tereddüt içinde kaldığını ifade etmiş, bir tefsirin telifine layık görülme hususundaki ilmi ve ahlâkî hassasiyet içinde bu tefsiri kaleme almaya niyetlendiğini belirtmiştir.²⁸

Müellif, tefsirine yazdığı mukaddimede tefsir usûl ve tarihine dair meselelerden ve yöntemden bahsettiği teorik bilgilere yer vermektedir. Bu doğrultuda o, mukaddimede Kur'ân'ın tilaveti, öğretilmesi, ezberletilmesi, i'râb edilmesi, kıraât vecihleri, nesh, sebab-i nüzûl, i'câzû'l-Kur'ân, Kur'ân'ın cem'i konuları başta olmak üzere ulûmu'l-Kur'ân'ın pek çok başlığına dair görüşlerine yer vermiştir. Harârî, 1406/1986 yılında kaleme almaya başladığı bu tefsiri on bir yıllık bir süreçte tamamlamış ve eserin tashihini 1417/1997 yılında nihayete erdirmiştir. Eser, 2001 yılında Beyrut'ta Dâru Tavki'n-Necât tarafından neşredilmiştir.²⁹

Harârî, selef ulemâdan nakledilen merfû, mevkûf ve maktû rivayetlere atıfla tefsirini oluşturmaktadır. Ayrıca sarf, nahiv, i'râb, belâgat gibi dilbilimsel açıklamalarla Kur'ân âyetlerini yorumlamayı ilke edinmiştir. Tefsirde otorite kabul edilen müfessirlerin eserlerinden nakillerde bulunarak tefsirini kaleme almış, Kur'ân'ı Kur'ân ile, Hz. Peygamber'in sünneti ve selefin kavli ile yorumlamayı öncelemiştir. Arap şiiri, nâsih mensûh, sebab-i nüzûle dair rivayetler gibi nakil yoluyla aktarılan tefsir, Harârî'nin tefsirinin önde gelen özelliklerindendir. Ancak Harârî'ye göre tevil, tefsirden ayrı bir manaya gelmektedir. Ona göre Kur'ân'ı tefsir eden kimsenin birtakım şartlara riâyet ettiği takdirde tevil yapması

²⁵ Harârî'nin eserleri için bk. Demirbaş, “Muhammed el-Emin el-Hereri'nin Hayatı, Eserleri ve Hadâiku'r-Ravh ve'r-Rayhân'da Tefsir Yöntemi Âl-i İmrân Sûresi Örneği”, 114-116.

²⁶ Harârî, *el-Kerkebu'l-vehhâc*, 15.

²⁷ Muhammed Emin el-Harârî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-rayhân fî ravâbi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necat, 2001), 1/15.

²⁸ Harârî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 1/9.

²⁹ Harârî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-rayhân*, 1/5.

caizdir.³⁰ Hararî bilhassa, Kur'ân'ın ahkâmını ve ulûmu'l-Kur'ân ile ilgili bahisleri bilmenin gerekliliğini vurgulamıştır.³¹

Hararî'ye göre Kur'ân'ın mücmellerini en iyi Hz. Peygamber'in sünneti açıklamaktadır. Kur'ân tefsirinde sahâbe ve tabiûn nakillerinin değeri hakkında çok sayıda açıklaması olan Hararî, sahâbenin Hz. Peygamber tarafından övgüye mazhar olduğuna ve Kur'ân tefsirindeki titiz tutumlarını anlatan çok sayıda rivayetin varlığına işaret etmiştir. Hararî tefsirinde sahâbe ve tâbiûn nakillerini aktarırken kimi zaman isnat belirtmeksizin sahâbenin adını zikrederek rivayeti vermiştir. Bunun dışında az da olsa isnada yer verdiği rivayet aktarımları da mevcuttur. Hararî, ahâd haberle amel etmeyi vacip kabul ederek selefin rivayetlerine verdiği değeri ortaya koymaktadır.³²

Hararî'nin her sûre için kesin olarak uyguladığı usûl ise sûrenin ismini, âyet, kelime ve harf sayısını, sûrenin konusu ve faziletini içeren bilgileri sûreye girizgâh niteliğinde vermesidir. Bu düzeni bütün sûre başlarında korumaya çalışmıştır. Hararî, sûrelerin isimleri hakkındaki nakilleri aktarmakla başlamaktadır. Örneğin Fâtiha Sûresi'nin tefsirinin başında yirmi kadar isminin olduğunu zikretmiştir. Bunlardan bazıları Ümmü'l-Kur'ân, Ümmü'l-Kitâb, Süretü'l-hamd ve's-şükr, Süretü'l-rukye, Süretü'd-dua gibi isimlerdir.³³ Hararî, sûre isimlerinin sahâbe ve tabiûn ya da beraberlerindeki bir zümre tarafından isimlendirildiğini, bu sebeple tevkîfî olduklarını da belirtmiştir. Huzeyfe'nin Tevbe Sûresi'nin "Fâziha" ya da "Azap" olarak adlandırmasını, Süfyan b. Uyeyne'nin Fâtiha Sûresi'ni "Vâfiye" olarak isimlendirmesini buna örnek göstermiştir.³⁴

Kur'ân'ın cüzleri, hizipleri ta'sîri, tahmîsi, sûre girişlerinin ve bitişlerinin yazımı ve âyet sonlarına nokta koyulması, Kur'ân'la ilgili her ayrıntıyı detaylı ele alması onun Kur'ân'ın korunmuşluğu, fesahatinin eşsizliği ve belâgatının güzelliği hususundaki kanaatini ortaya koymaktadır.³⁵ Hararî, tefsirinin sonuna "Osman Mushafının Tertibine göre Kur'ân Sûrelerinin Cetveli" başlığı ile her bir sûreye dair harf, kelime, âyet sayısı ile sûrenin Mekkî-Medenî olup olmadığına dair bir çizelge eklemiştir. Hararî'nin tefsirindeki bu düzeni onun tefsirinin sistematik yönüne işaret etmektedir.³⁶

Müfessirin sûrelerin tefsirinin başında önem verdiği bir başka yöntem, Mekkî-Medenî bilgisini vermesidir. Örneğin, Bakara Sûresi'nin tamamının Medenî olduğunu söylemekte³⁷ Âl-i İmrân Sûresi'nin seksen üç âyetinin Necrân Hristiyanları hakkında Medine'de nâzil olduğunu sûrenin tefsirine girişte belirtmektedir³⁸ Müfessir, her bir sûre için Mekkî ve Medenî bilgisini mukaddimesinde "tertîbu ayât ve's-suver" başlığı altında iki kategori halinde açıklama gereği duymuştur.³⁹ Ona göre Mekkî-Medenî konusu nesh ilmini bilmek için gerekli bir konudur.

³⁰ Hararî, *Hadâiku'r-ravhî ve'r-rayhân*, 1/11.

³¹ Hararî, *Hadâiku'r-ravhî ve'r-rayhân*, 1/8.

³² Hararî, *Mukaddime*, 80.

³³ Hararî, *Hadâiku'r-ravhî ve'r-rayhân*, 3/43-44.

³⁴ Hararî, *Hadâiku'r-ravhî ve'r-rayhân*, 3/98.

³⁵ Hararî, *Mukaddime*, 104-105.

³⁶ Hararî, *Hadâiku'r-ravhî ve'r-rayhân*, 32/492-495.

³⁷ Hararî, *Hadâiku'r-ravhî ve'r-rayhân*, 3/98.

³⁸ Hararî, *Hadâiku'r-ravhî ve'r-rayhân*, 4/166.

³⁹ Hararî, *Mukaddime*, 92-93.

Hararî, sûreleri tefsir etmeye başlarken sûrede yer alan konuları ele almaya önem vermiştir. Örneğin, Nisâ Sûresi'nin başında “Sürenin içerdiği konuların zikri” başlığıyla maddeler halinde “gizli ve açık olarak Allah’a karşı takvayı emretme, muhataplarına tek bir nefisten yaratıldığını hatırlatma, akrabalık hukuku, nikâh ve miras hukuku, öldürme hukuku, ehl-i kitap, bazı münafıkların haberleri, ehl-i kitap hakkındaki kelâm” konularını içerdiğini belirtmiştir.⁴⁰ Hararî, sûre başlarında sürenin faziletiyle ilgili rivayetlere de yer vermektedir. Söz gelimi Bakara Sûresi'nin faziletine dair hadisleri zikretmiş ve bu konuda pek çok rivayeti vurgulama gereği duymuştur. Ancak Fezâilu'l-Kur'ân ile ilgili teşvik amacıyla uydurulan rivayetin varlığına karşı da uyarmıştır.⁴¹

Hararî her sürenin ya başında ya da sonunda o sûrede bulunan nâsîh ve mensûh âyetleri zikretmiştir. Nitekim Fâtiha Sûresi ile ilgili olarak nâsîh ve mensûh âyetin olmadığını söylerken⁴² Nisâ Sûresi'nde yirmi dört âyetin mensûh olduğunu ifade etmiştir.⁴³ Müfessir, her bir sûre için münâsebet konusuna dair rivayetlere yer vermektedir. Sûrelerin girişlerini ve bitişlerini bu bağlamda da ele alan müellif, sûrelerin sûreler arasındaki ve âyetlerin âyetler arasındaki münâsebetini aktarması tefsirinin olmazsa olmazı görülebilmektedir. Kur'ân'da beş sürenin hamd ile başladığını, beş sürenin de hamd ile bittiğini ifade etmektedir. Hamd ile başlayan sûreler Fâtiha, el-En'âm, Kehf, Sebe ve Fâtır iken hamd ile bitenler İsrâ, en-Neml, es-Sâffât, Zümer, Câsiye sûreleridir.⁴⁴

Hararî'nin tefsiri dil ilimleri açısından da oldukça zengin bir kaynak değerindedir. Hararî, tefsire başladığı sürenin âyetlerini kendi anlam bütünlüğü içinde grup grup tefsir ederken her bir grubun i'râb açısından da tahlilini yaparak Kur'ân'ın tamamını i'râb etmiştir. İhtiyaç duyduğu yerlerde dil ekollerinin ve meşhur nahivcilerin görüşlerini nakletmiştir. Özellikle Kur'ân'ın kelime ve cümlelerini kaidelere dayanarak açıklama yoluna gitmiştir. İ'lâl kurallarını, ibdâl ve hazîf gibi kelimenin geçirdiği dönüşümlere dair uzun izahlarda bulunmuştur. Dil kurallarını aktarırken kelimenin manası ve kullanımının keyfiyetini açıklarken şiirle istişhâd metodunu kullanmıştır.⁴⁵ Müellif, Kur'ân'ın eşsiz belâgat yönünü her bir âyet grubu için bir usûl olarak benimsemiştir. Belâgat ilimlerinin beyân, bedî, meânî ilimlerinden her biri ile ilgili belâgat nüktelerini ifade etme gereği duymuştur. Özellikle istiâre, mecaz, teşbîh gibi birçok belâgat konusunda örnekler vermiştir.⁴⁶

Hararî'nin yorumlama yönteminde tercih ettiği bu ilkeler onun sahih bilgiye olan azminin bir parçasıdır. Bu minvalde ilim amel birlikteliğini her fırsatta vurgulayan müfessir İsrâ Sûresi 36. âyetin hükmünün delile dayanmayan görüş ile amel etmenin câiz olmadığına delâlet ettiğini belirtmektedir. Ancak bu hüküm umumî olup, zanla amel etmenin câiz olduğuna dair gelen delillerle tahsis edildiği kanaatindedir. Ona göre umûm lafızla amel etmek, haber-i vâhidle amel etmek, şehadetle hüküm vermek, kible tayininde içtîhât, av cezasının takdirinde içtîhât ve benzeri hususlar buna dahildir. Dolayısıyla âyetin umûmu, ancak zanla amel etmeye cevaz veren bir delilin bulunduğu durumlarda tahsis edilmiş olur.

⁴⁰ Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 5/368.

⁴¹ Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 3/92.

⁴² Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 3/47.

⁴³ Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 5/370.

⁴⁴ Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 6/224.

⁴⁵ Örnekler için bk. Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 2/205, 4/299.

⁴⁶ Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 4/245, 10/43.

Şer'î meselelerde re'y ile amel, eğer Kitap ve Sünnet'te bir şer'î dayanak bulunmaması sebebiyle yapılmışsa, buna Rasûlullah Yemen'e kadı olarak gönderdiği Muâz b. Cebel'e verdiği içtihat izni delil gösterilmektedir.⁴⁷ Hararî'ye göre söz konusu mesnedin bulunmadığı hâllerde re'y ile hükmetmeye verilen ruhsat, yalnızca müctehid için olup başkasının onun re'yiyle amel etmesine ve bunu şer'î hüküm mertebesine çıkarmasına dair bir izin yoktur. Bu minvalde müfessir Yüce Allah'ın delile dayanmayan bir hükümle amel etmeyi yasaklamasının gerekçesini “*Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme! Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur.*”⁴⁸ âyetinde ifade buyurduğunu belirtmektedir.⁴⁹

Hararî'nin tefsirinde üzerinde durduğu bu konular göz önüne alındığında onun yaşadığı çağın sosyal ve siyasi şartlarına kayıtsız kalamadığı görülmektedir. O da müfessirin konumu gereği yaşadığı şartlara farklı bir perspektiften bakarak tarihsel süreçte aktif bir rol alma ihtiyacı hissetmiştir. Çünkü müfessir ilahi metnin bugün için ne anlama geldiğini ortaya koyma görevini de üstlenmektedir.⁵⁰

Nihai olarak Hararî, ahkâm âyetleriyle ilgili mezhep görüşlerine müracaat ederek ve ilgili rivayet malzemesini toplayarak tefsir yapmıştır. Kelâmî konularda da ehl-i sünnet imamları ile aynı görüşleri paylaştığı görülmektedir. Ayrıca işârî yorumlara, bilimsel ve içtimâî tefsirlere yer vermiştir. Hararî'nin tefsiri bu yönüyle klasik usûlde yazılmış çağdaş bir dirayet tefsiri özelliği göstermektedir. Modern dünyanın bilimsel bulgularına yeri geldiği noktada başvurmaktan geri durmamıştır. Ayrıca Müslüman toplumların durumunu ayetlerin yorumlarında sosyolojik tahliller yapmak sûretiyle incelemiştir. Nihayetinde bu tefsirinde insana ve topluma rehber olması adına yol gösterici bir üslup takip ettiği görülmektedir.

3. Hadâîk'te Doğu Afrika Halklarıyla İlgili Sosyolojik Yorumları

Son yüzyılda Müslüman toplumların yaşadığı siyasi, ekonomik ve sosyal değişimler sonucunda ortaya çıkan sorunlara âyetler ışığında cevaplar aranmıştır. Bu minvalde müfessirler Kur'an'ın hidayet edici yönü üzerinde durarak İslâm toplumunun sosyal, ekonomik ve siyasal açıdan kötüye giden halinin iyileşmesine katkı sunmayı amaçlamışlardır. Bu yaklaşımın önde gelen isimleri olarak Muhammed Abduh ve öğrencisi Reşid Rıza (öl. 1935) sayılmaktadır. Daha sonrasında Merâgî'nin (öl. 1952) benzer yöntemi takip ettiği pek çok isim tefsirlerinde akla ve bilime vurgu yaparak Müslüman toplumların taklitçilik, hurafeleri takip etme, asabiyet, siyasi çöküş gibi sosyolojik ve politik durumları üzerinden açıklamalar yapmışlardır.⁵¹

Söz konusu çağdaş tefsirlerde öne çıkan bir diğer özellik ise klasik tefsirlerin uydurma ve gereksiz rivayetlerle doldurularak manaya ulaşmaya engel oldukları eleştirisi. Yine bu tefsir yöntemini savunanların tenkit noktası, klasik tefsirlerde görülen âyetin nüzûl sebeplerine aşırı vurgu, uzun gramer tahlilleri ve i'rab çözümlemeleri nedeniyle Kur'an'ın ana

⁴⁷ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebi Dâvûd*, thk. Şuayb Arnavut (Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430), “Ahkâm”, 11.

⁴⁸ el-İsrâ 17/36.

⁴⁹ Hararî, *Hadâîku'r-ravh ve'r-rayhân*, 16/109.

⁵⁰ Karşlı, “Tefsirin Sosyolojik Boyutu ve Sosyolojik Okunması”, 148.

⁵¹ Merâgî'nin içtimâî tefsirle ilişkisi ve örnekler için bk. Mehmet Seri Doğru, *İçtimâî Tefsir ve Tefsiru'l-Merâgî*, ed. Recep Bilgin (Ankara: İksad Uluslararası Yayınevi, 2022).

mesajının anlaşılmasının zorlaştırılmasıdır.⁵² Onlara göre bu şekilde yapılan tefsir Kur'an yorumunun toplumla buluşturulmasını ve toplum tarafından anlaşılmasını imkânsız hale getirmekte ve böylece sosyal problemlerin çözüme kavuşturulması göz ardı edilmektedir.⁵³ *Hâdâik*'te ise onun gelen rivayetleri merkeze aldığı ve kendisinden önceki tefsir birikimini tevâris ederek Kur'an'ı yorumladığı görülmektedir. Ayrıca onun tefsirinde mezhebinin görüşleri çerçevesinde şekillenen bir yöntem söz konusudur. Bu yönüyle selef ulemadan İbn Kesir (ö. 774/1373), Suyûtî (ö. 911/1505) gibi müfessirlerden etkilendiğini ve mukaddimün müfessirlerin usûlünü benimsediğini söylemek mümkündür. Hararî'nin tefsirini öne çıkaran bir diğer özelliği ise Doğu Afrika milletlerinin sosyolojisine dair analizler yapması ve toplumsal sorunlara Kur'an'dan mesajlarla yön vermeye çalışmasıdır. Çağdaşı müfessirler arasında Merâgî'den önemli ölçüde özellikle sosyolojik ve bilimsel konularda etkilendiğini ve çok sayıda nakilde bulunduğunu söylemek mümkündür.⁵⁴

Hararî, Kur'an tefsirinde kendi milleti başta olmak üzere Müslüman toplumunun sosyal, siyasi, ekonomik açıdan geri kalmışlığının ve güçsüzlüğünün eleştirisini yaparak bir takım çözüm yollarını göstermeye çalışmaktadır. O, güncel siyasî olaylara doğrudan atıflarda bulunmaktan bilinçli olarak kaçınmış olsa da yaşadığı asrın siyasal ve toplumsal sorunlarının çözümlerine Kur'an'dan hareketle ulaşmaya çalışmıştır. Müfessir, Kur'an âyetlerini yorumlarken bu krizleri teşhisten ziyade tedavi etmeyi amaçlayan bir yaklaşım benimsemiştir. Bu bağlamda Hararî'nin tefsirinin en önemli özelliği, ilahî hitabı mevcut sorunların tarihsel tasvirine indirgemek yerine, toplumun kendini ıslah etmesini mümkün kılan ahlâkî ve epistemik ilkeleri ön plana çıkarmasıdır. O, Kur'an'ı Müslüman toplumları etkisi altına alan cehâlet, atâlet, asabiyet ve taklit gibi tutumlardan uzaklaştıracak rehber olarak görmektedir. Özellikle Hararî Doğu Afrika'daki Oromo kabilesine mensup halkların nüfusu çok olduğu hâlde Habeş krallarının onları sömürdüğünü ve üzerlerinde tahakküm kurduğunu vurgulamıştır. Bunun sebebi olarak da müfessir, toplumda cehâletin yaygınlaşmasını ve işgalciye karşı direnmede gevşeklik gösterilmesini işaret etmiştir.⁵⁵

Müellifin sosyolojik tefsirinin özellikle Doğu Afrika halklarının yaşadığı yoksulluk ve siyasî çekişme ortamı etrafında şekillendiği görülmektedir. O kendi halkı özelinde tüm Müslüman toplumların yaşadıkları sorunları Müslümanların sorumsuz davranışları, cehâlet, eyleme geçememe, asabiyet gibi olgularla açıklamıştır. Bu nedenle Hararî'nin toplumunun sorunlarını çözüme kavuşturmak adına yaptığı bu yorumlarda kullandığı kavramlar ve konular çerçevesinde onun tefsirini ele almak gerekmektedir. Bu bağlamda atâlet, taklitçilik, cehâlet, asabiyet ve toplumsal yozlaşma gibi kavramlar, onun sosyolojik tefsir anlayışını anlamada temel başlıklar olarak öne çıkmaktadır.

3.1.Cehâlet

⁵² Ekol temsilcilerinin klasik tefsir yöntemine yönelik eleştirileri için bk. Muhammed Abdur - Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr* (Kahire: Darü'l-Menâr, ts.), 12/1-7; Ahmed Mustafa el-Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî* (Mısır: Mektebetü Mustafa Bâbî el-Halebî, 1946), 1/3-4.

⁵³ Ayrıca bk. Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 58-59; Celil Kiraz, *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar* (Bursa: Emin Yayınları, 2017), 34-38.

⁵⁴ Hararî, tefsirinde metin içinde bir kere Merâgî'den nakille Muhammed Abdur'ın bir eserine atıfta bulunmuştur. Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 18/373; Alıntının kaynağı için bk. Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî*, 17/129.

⁵⁵ Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 4/251.

Hararî'ye göre milletlerin cahil kalmasının birinci nedeni, Allah'ın kâinat üzerine kurduğu sünnetullâhı bilmemeleridir. Buna göre milletlerin yeryüzünün mirasında hüküm sürmeleri, ümmetlerin halef kılınması ve diğer milletler üzerindeki hâkimiyetleri ancak Allah Teâlâ'nın değişmez sünnetlerine bağlıdır. *“O ülkelerin halkı inansalar ve günahtan sakınsalardı, elbette onların üstüne gökten ve yerden nice bereket kapıları açardık. Fakat yalanladılar; biz de ettikleri yüzünden onları yakalayiverdik.”*⁵⁶ âyetinde yeryüzünün kralların ve devletlerin kendi güçleriyle diledikleri gibi tasarrufta bulunacakları ve ebediyen bu hâkimiyeti sürdürecekleri bir mülk olmadığı anlatılmaktadır. Allah'ın onu bir kavmin elinden alıp diğer kavme miras kılma gibi değişmeyen bir sünneti vardır. O yeryüzünün akıbetini, zayıflık, ahlaki ve ameli çözüme ve bozgunculuk sebeplerinden sakınan, bunların zıddı faziletlerle milletleri güçlendiren ahlaki ve ameli niteliklerle donanan muttakiler için belirlemiştir. Bunların başında sıkıntılara sabır, Allah'tan yardım dilemek ve O'na dayanmak gelmektedir. Buna rağmen günümüzde komünist sömürgeciliğin baskısı altında bulunan Doğu Afrikalı Oromo halkları gibi kendilerinden askerî ve ekonomik bakımdan güçlü komünist sömürgeciliğin baskısı altında ezilen milletler izzetlerinden ve bağımsızlıklarından ümit kesmektedirler. Bunun nedeni Allah'ın insanlar için beyan ettiği ilahi sünnetlere karşı cehâlet içinde olmalarından kaynaklanmaktadır. Zira *“Mûsâ kavmine dedi ki: “Allah'tan yardım isteyin ve sabredin. Şüphesiz ki yeryüzü Allah'ındır. O, kullarından dilediğini oraya hâkim kılar; (güzel) sonuç, takvâ sahiplerinindir.”*”⁵⁷ âyetinde anlatılan Firavun ve kavminin Allah tarafında desteklenmesi misalinde olduğu gibi Benî İsrâil üzerindeki ekonomik ve siyasi üstünlüğü çağımızda zulme maruz kalan Müslüman toplumlar üzerinde kurulan baskıdan çok daha ağır ve ezici durumdaydı. Hararî, bunun örneğini Doğu Afrika'daki bazı Oromo kabilelerinin sömürgeleştirilmesi, topraklarının zorla alınması, üzerlerine ağır vergiler yüklenmesi ve askerî güçle boyunduruk altına sokulmalarını Firavun'un Benî İsrâil'i köleleştirmesindeki gibi bir istismar biçimi olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁷

Müfessire göre Müslüman topluluklarda cehâletin nedenlerinden ikincisi medeniyetlerin ilerlemesi için gerekli olan ilim ve marifetten yoksun olmalarıdır. Bu İslâm dininin itibarını zedelemiş, dinin Müslümanlar için cehâlet kaynağı olduğu iddia edilerek Müslümanların imanlarına zarar vermiştir. Bunun doğal sonucu olarak bu milletler günümüzde en yoksul ve dinlerine hizmet bakımından da en geride kalan halklar olmuşlardır. Ona göre ümmetlerden yeryüzündeki hilafetlerinin gerektirdiği sorumlulukları yerine getirmeleri istenmiş olmasına rağmen onlardan bazıları İslâm dininin Müslümanların zayıflığının, cehâletinin, yoksulluğunun mülk ve hâkimiyetlerini kaybetmelerinin ve kâfirler tarafından köleleştirilmelerinin sebebi olduğu vehmine kapılmışlardır. Müfessir bu kanaatin yanlışlığının naklî deliller ve tarihsel veriler ışığında açık biçimde ortaya konduğunu belirtmektedir.⁵⁸

Hararî Müslümanların geldiği noktada Allah'ın insanın iç dünyasında gerekse dış âlemde yerleştirdiği âyetleri tefekkür etmek hususunda, iştirak ile görme duyularını ve kalplerini kullanma bakımından insanların en ihmalkârı hâline geldiğini ifade etmektedir. Ona göre Müslümanların astronomi, biyoloji, jeoloji ve teknoloji gibi pek çok alanda da geri kalmalarına neden olmuştur. *“Andolsun biz, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem*

⁵⁶ el-A'râf 7/96.

⁵⁷ Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 6/323-324, 9/294, 10/325.

⁵⁸ Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 9/294.

*için yarattık. Bunların kalpleri vardır ama onlarla kavrayamazlar; gözleri vardır ama onlarla göremezler, kulakları vardır ama onlarla işitemezler. Onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır.”*⁵⁹ âyeti Müslümanların bu duyarsızlığını ifade etmektedir. Hararî Müslümanların bir kısmının bu ilimleri yalnızca dünya hayatından faydalanmak amacıyla öğrendiklerini belirtmektedir. Ona göre bu ilimlerden her birinin yüce yaratıcının varlığına delalet eden âyetler olduğu gerçeği göz ardı edilmektedir. Müfessire göre müminler Kur’ân’ın rehberliğinde yaratılışın sırlarını anlamaya ve faydalarını tanımaya yönelselerdi, hem dünya hayatlarında saadeti elde ederler hem de âhirete hazırlanabileceklerdi. Nihai olarak onların bu tutumu hem dünya hem de âhîret hayatlarında kendileri için hayırlı olan hususlardan yahut Allah’ın dostları için hazırladığı mükâfatlardan ve düşmanları için hazırladığı akıbetten habersiz ve mahrum kimseler haline getirmiştir.⁶⁰

Hararî, Âl-i İmrân Sûresi 61. âyetinde de Müslüman kadınların cahil bırakılmaları hususunda sosyolojik çıkarımlarda bulunmaktadır. Ona göre “Sana gelen bu bilgiden sonra her kim bu konuda seninle tartışmaya kalkışırsa, de ki: “Gelin, çocuklarımızı ve çocuklarınızı, kadınlarımızı ve kadınlarınızı, kendimizi ve kendinizi çağıralım, sonra da Allah’ın lâneti yalancılara üzerine olsun diye dua edelim.” buyurulan âyette kadınların, erkeklerle birlikte dini konularda istişarelere katılmaları istenmiştir. Müellif, erkeklerle dini ya da sosyal işlerde ortak edilmemeleri nedeniyle Müslüman kadınların asrımızda cehâlet içinde bırakıldıklarını ifade etmektedir. Ona göre şehirde yaşayan kadınların zenginleşerek sadece yemek, içmek, gezmek gibi günlük meşguliyetlerle ilgilenmeleri bu ortamdaki kadınları ilmî açıdan zayıf düşürmüştür. Yine kırsal bölgelerdeki kadınların da içinde bulundukları yoksulluk sebebiyle tarlalarda ve evlerde zamanlarının çoğunu günlük işlerde harcamak zorunda kalmaları sonunda ruhlarını ve anlayışlarını genişletip güçlendirecek ortamların oluşturulamaması kadınlar arasında bir yozlaşmaya neden olmuştur. Ailede kadınlarda görülen bu yozlaşma erkek ve kız çocuklarının eğitimi de kötüleştirmiş, bireylerden topluluklara, ailelerden kabilelere ve halklara yayılan bir çözölmeye neden olmuştur. Ona göre, günümüzde birçok İslâm ülkesindeki âkil kişilerden oluşan gruplar, kadının özgürleştirilmesini ve erkeklerle bilim, edebiyat gibi konularda ve yaşamın pek çok alanında ortaklık yapmasını talep ederek söz konusu durumu ileriye taşımaktadırlar. Bunun sonucunda Müslümanlar kız çocukların eğitimine ve gelişimine önem vermeye başlamışlardır.⁶¹

3.2. Atâlet

Hararî’nin sosyolojik tefsirinde atâlet, yalnızca bireysel tembellik veya çalışma iradesinin zayıflığı şeklinde değil, ümmetlerin tarihî gerilemesine yol açan zihinsel, ahlâkî ve toplumsal bir zaaf olarak ele alınmaktadır. Müfessire göre, Müslüman toplumların siyasî, ekonomik ve askerî bakımdan güç kaybetmeleri, Kur’ân’ın rehberliğinden uzaklaşmaları ve sorumluluk bilincini terk etmeleriyle yakından ilişkilidir. Bu nedenle Hararî, ilgili âyetlerin tefsirinde atâleti cehâlet, rehâvet, ahlâkî çözölmeye ve toplumsal iradesizlikle birlikte değerlendirmekte, Kur’ân merkezli bir uyanış ve ıslah çağrısı yapmaktadır.

⁵⁹ el-A’râf 7/179.

⁶⁰ Hararî, *Hadâiku’r-ravh ve’r-rayhân*, 10/240.

⁶¹ Hararî, *Hadâiku’r-ravh ve’r-rayhân*, 4/338.

Hararî, Bakara Sûresi 26. âyetle Müslüman milletlerin tarihsel süreçteki başarılarının dinin şeriatını anlatan Kur'an'ı büyük bir ciddiyetle benimseyip amel etmelerinden kaynaklandığını vurgulamaktadır. Nitekim o, seleften salih kimselerin Kur'an'ın rehberliği ile askerî, sanayî, ekonomik açıdan güçlü ve bütün milletlere üstün geldiklerini böylelikle dünya ve hatta ahiret saadetini elde ettiklerini söylemektedir. Onlardan sonra gelen nesiller için ise âyetle belirtilen kötü akıbet tecelli etmiş, sözlerinde dönmüşler ve Allah'ın birleştirilmesini emrettiği şeyleri koparıp yeryüzünde bozgunculuk çıkarmalarından dolayı hüsrana uğramışlardır.⁶²

Müellif, Muhammed Sûresi 4. âyetin tefsiri esnasında savaşın ve barışın milletler için birçok faydayı haiz olduğundan bahsetmiştir. O, milletleri, çocukluktan buluşa geçen bir gencin zihnine benzeterek akranları arasındaki kavgalarla yaşadığı çekişme ortamının bu asırda Müslüman halkların içinde bulunduğu kaos ortamı ile benzer olduğunu ifade etmektedir. Aristoteles'in İskender'e söylediği rivayet olunan rahatlığın milletler için zararlı olduğu yönündeki sözünü aktararak bir milletin fiziksel, zihinsel ve ekonomik olarak gelişmesinde savaşların yapıcı etkisini vurgulamaktadır. Öte yandan ona göre konforun ve rehâvetin hâkim olduğu Afrika'nın bazı topluluklarının, sömürgeciliğin boyunduruğu altında yaşamaya mahkûm olması onların sonlarını hazırlamaktadır. Bu bağlamda o milletlerin savaşlarda geliştirdikleri kabiliyetlerle kemale erdiklerinde barışın da savaş gibi kazanç sağlayan neticeler doğuracağını vurgulamaktadır. Hararî'ye göre bu ortak fayda için gösterilen emek ve ciddi çalışma, onu gerçekleştiren kimseye, savaş meydanlarında zafer kazananın sevincinden daha büyük bir haz ve mutluluk verecektir.⁶³ Böylece Hararî, kazanmak için çaba göstermenin toplumlara kazanç olarak kalacağını ifade ederek başarı için çabanın önemini vurgulamaktadır.

Hararî'ye göre toplumların iyilik ve refah halinin devam etmesi ve onların nimetler içinde yaşayabilmesinin imkânı ahlaklı ve salih amel işleyebilen bireylere sahip olması ile birebir ilişkilidir. Müfessire göre Afrika milletlerinin başına gelen gasp, sömürü ve köleleştirme düzeninin nedeni olan cehâletin tek ilacı Kur'an'da geçen şu âyetle ifade edilen hakikattir: *“Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez.”*⁶⁴ Ona göre bu değişim ise ancak işlenen suçlardan vazgeçmek, samimi bir tövbeyle Allah'a yönelmek ve kalpleri islah eden, düzeni istikamete kavuşturan salih amellerle mümkün olabilmektedir.⁶⁵ Müfessire göre *“Bu böyle olmuştur; çünkü Allah, bir topluluğa lutfettiği nimetini, onlar kendilerini değiştirmedikçe değiştirmez ve Allah her şeyi iştirip bilmektedir.”* buyurulan Enfâl Sûresi 53. âyetle de benzer şekilde Allah Teâlâ'nın ümmetlere ve bireylere lutfettiği nimetlerin başlangıcında ve devamında bu nimetleri gerektiren ahlâkî vasıf ve amellere bağlı kıldığına işaret edilmektedir. Ümmetlerin saadeti, gücü ve üstünlüğü; bazı müşriklerin zannettiği gibi malın bolluğuna veya nüfusun çokluğuna bağlı olmayıp Allah'ın onların çabaları ve vasıfları karşılığında izzet bahşetmesiyledir.⁶⁶

⁶² Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 10/129-130.

⁶³ Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 27/133.

⁶⁴ er-Ra'd 13/11.

⁶⁵ Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 9/215.

⁶⁶ Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 11/51.

İslâm milletlerinin zayıflığından ve tembelliğinden bahseden Hararî İslâm devletlerinin başkalarına bağımlı kalmaması için düşmana karşı hazırlık yapmak zorunda olduğunu söylemektedir. “*Ey iman edenler! Tedbirinizi alın da savaşa ya ayrı bölükler halinde çıkın veya hep birlikte çıkın.*”⁶⁷ buyurulan âyetin tefsirinde Müslümanlar siyasi ve ekonomik açıdan güçlenmediği takdirde Doğu Afrika’daki Oromo İslâmi halkları gibi işgal altında kalmaya mecbur olmak durumunda kalacaklarını ifade etmektedir. O, burada halkların Habbuş örgütünün sömürgesi haline geldiklerini belirtmektedir. Bu âyete göre Müslümanlar Allah’a tevbe etmeli, dinlerine gerçek manada yönelmeli ve komünist düşmanlarına karşı zafer için gerekirse komşu Müslüman ülkelerden yardım isteyerek savaş için gerekli silahlarla donanmalıdırlar.⁶⁸

3.3.Taklitçilik

Hararî, kulun ilahî hitap karşısında sorumlu bir özne olduğunu ve kişinin bu sorumluluğunu ancak ilme dayalı bilinçli amel ile yerine getirilebileceğini vurgulamaktadır. Müfessir, ancak hakiki manada inananların, atalarını körü körüne taklit etmeksizin, sahih ve sağlam bilgiye dayalı bir imana sahip olduklarını ifade etmektedir.⁶⁹ O, Ankebût Sûresi 23. âyette Yüce Allah’ın Hz. İbrâhîm’in ümmetine tevhid, nübüvvet, diriliş ve ceza hakkında kesin deliller ve açık burhanlar ortaya koyduktan sonra, onların buna rağmen inkâr ve inat ettiklerini ve taassub düşüncesiyle aynı yolu tutmakta ısrar ederek taklit içinde olduklarını yüzlerine vurduğunu ifade etmektedir. Oysa kıyamet günü, kalplerin körlüğü ortadan kalktığında ve hakikatler apaçık ortaya çıktığında, aralarında bir inkar ve çekişme başlayacak, tapan taplığını reddetse bile beraber kurtulamayacakları bir ateşte olacaklardır.⁷⁰ Hararî atalarını taklit etmek konusunda ısrarcı olan müşriklerle ilgili “*Onlara, “Allah’ın indirdiğine uyun” denildiğinde, “Hayır, atalarımızdan gördüğümüze uyarız” dediler. Ya atalarının aklı bir şeye ermemiş, doğru yolu bulamamışlarsa!*”⁷¹ âyetini örnek getirerek dinde taklidin, özellikle nazar ve içtihadla güç yetirebilen kimse için meşrû olmadığını belirtmektedir. O bir kimsenin din hususunda, peygamberlere veya ahkâmda müctehid olan âlimlere ve hak üzere olduğunu bildiği kimselere uymasının taklit olarak nitelendirilemeyeceği kanaatindedir. Müellif bunun da Kur’ân’da “*Eğer bilmiyorsanız bilgi sahibi olanlara sorun.*”⁷² şeklinde ifade edildiğini bu nedenle peygamberleri ve müctehid imamları taklit etmenin bir sakınca barındırmadığı görüşündedir.⁷³

Müfessir, âlimin de istinbat hususunda titiz bir tutum sergilemesi ve taklitten kaçınması gerektiğini de vurgulamaktadır. Ona göre inatçı bir âlim ile taklitçi bir kişi dalalet bakımından aynı seviyededir. Ona göre, çağın âlimleri ise fasit zanlarıyla ilim yapan kişiler haline gelmiş olup İslâm’ın kaidelerini bilmeden dine davet etmekte ısrar ettikleri gibi İslâm’ın emirlerini tutmak ve nehyettiklerinden sakınmak hususunda da hassas davranmazlar. Bu kişilerin sonunun hüsrân olduğunu söyleyen Hararî, toplumunun âlimleri arasında ilmîne

⁶⁷ en-Nisâ 4/71.

⁶⁸ Hararî, *Hadâiku’r-ravh ve’r-rayhân*, 5/201, 10/130.

⁶⁹ Hararî, *Hadâiku’r-ravh ve’r-rayhân*, 10/167.

⁷⁰ Hararî, *Hadâiku’r-ravh ve’r-rayhân*, 21/391.

⁷¹ el-Bakara 2/170.

⁷² en-Nahl 16/43.

⁷³ Hararî, *Hadâiku’r-ravh ve’r-rayhân*, 3/98-99.

güvenilmeyecek bu özellikte alimlerin türediğinden ve bunlara karşı uyanık olmak gerektiğinden bahsetmektedir.⁷⁴

3.4. Asabiyet

Aralarında kan bağı bulunan toplumun bütün fertlerini birbirine bağlayan ve birlikte hareket etmeyi sağlayan dayanışma ruhu olarak tanımlanan asabiyet, toplum sosyolojisinin temel kavramlarından biridir. ⁷⁵ Kur'an'da asabiyet reddedilmiş, bu düşüncenin temelini oluşturan soydaş olma düşüncesinin üstünlük olduğu gerekçesiyle Müslümanlar arasında meydana gelebilecek her türlü ayrılığın karşısında durmuştur.⁷⁶ Hararî'nin vurguladığı bir başka konu Müslümanların birlik ve beraberlik içinde olması gerektiğidir. Müfessir, Avrupa toplumları modern çağda ilerlemelerinin ardından Arapların câhiliye döneminde yaptıkları gibi milliyetçi asabiye sarılmaları daha sonra İslâm dünyasında yaygınlaşmıştır. Bu minvalde müellif Müslümanlara ayrılığa düşmemeleri emredilen Âl-i İmrân Sûresi 105. âyete⁷⁷ dair görüşleri nakletmektedir. Buna göre âyet, ümmet arasında ayrılığa yol açacak, mevcut birlik ve ülfeti ortadan kaldıracak asabiyet, soy, ırk ve benzeri unsurları öne çıkarmamayı emretmektedir. Bu bağlamda dinde ihtilaf ve tefrikanın tamamı câhiliye ehlinin âdeti olup bu sebeple müminler ondan nehyedilmiştir. Hararî, bu âyetin devletler bazında değerlendirildiğinde her devletin, kendi milliyetini yücelttiği; bunu vatanın yükselmesine ve şerefine artmasına vesile zannetmesinin yanlış olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle eğitim, öğretim ve fetva alanlarında milliyet ve asabiye öne çıkarmayı büyük bir yanlış olarak görmektedir. Bu alanlarda üstünlük ölçüsü ilim ve takvâ olmalıdır. Dinde ayrılığa sebep olan yollardan biri de mezhepçilik ve fırkalaşmadır.⁷⁸ “*Dinlerini parça parça eden ve fırkalara ayrılan kimseler var ya, sen onlardan hiçbir şeyde değilsin.*” ⁷⁹ âyetinde Müslümanların ayrılığa düşmemeleri emredilmiştir.

Hararî'nin dikkat çektiği bir diğer husus Müslümanların dindaşlarını bırakarak Hristiyanları ve Yahudileri dost edinmeleridir. Müfessire göre günümüzde İslâm toplumları milletler arasında geri saflara düşmüş yabancılarla ve Hristiyanlarla dostluk kurmuş, kendi soydaşlarına karşı onları desteklemiş, onların âdetlerini ve ahlâklarını taklit etmişlerdir. Bu gaffet hâli, ancak dinî izzetin ve millî haysiyetin yeniden idrak edilmesiyle ve gücü yettiğince dinin sınırlarını savunmakla ortadan kalkabilir. Hararî Mücadele Sûresi 22. âyetinin⁸⁰ bu yasaklamayı daha da pekiştirmiş olduğunu ve bir müminin bunu yakın akrabalarıyla dahi yapmaması gerektiğini açıkça ortaya koymuştur. İman ile Allah'ın düşmanlarına sevgi bir arada bulunmayacağını ifade eden müfessir, kalpte Allah'ın düşmanlarına yönelik bir sevgi yer ettiğinde ise orada hakiki iman yer bulamayacaktır.⁸¹

3.5. Toplumsal Yozlaşma

⁷⁴ Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 2/25.

⁷⁵ Mustafa Çağrıncı, “Asabiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/453.

⁷⁶ Âl-i İmrân 3/103-105.

⁷⁷ “Kendilerine açık deliller geldikten sonra parçalamp ayrılığa düşenler gibi olmayınız. İşte onlar için büyük bir azap vardır.”

⁷⁸ Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 5/31.

⁷⁹ el-En'âm 6/159.

⁸⁰ “Allah'a ve âhiret gününe iman eden bir topluluğun, Allah'a ve peygamberine düşmanlık eden kimselere -babaları, oğulları, kardeşleri yahut diğer akrabaları da olsa- sevgiyle bağlandıklarını göremezsin. İşte Allah bu müminlerin kalplerine iman naksetmiş ve onları katından bir ruh ile desteklemiştir. Onları -orada ebedi kalmak üzere- altından ırmaklar akan cennetlere yerleştirecektir. Allah onlardan razı olmuştur, onlar da O'ndan razı olmuşlardır. İşte onlar Allah'tan yanadırlar; iyi bilmeli ki kurtuluşa erecek olanlar da Allah'tan yana olanlardır!”

⁸¹ Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 29/77.

Hararî, tarihsel süreçte İslâm aleyhinde din-bilim ilişkisi etrafında tekrar eden söylemlere yer vermektedir. Nitekim o, modern dönemde Avrupalı güçlerin askerî faaliyetlerinin yanı sıra misyonerlik faaliyetlerini de sistematik biçimde sürdürdüklerine işaret etmekte özellikle Doğu coğrafyalarında açılan okullar aracılığıyla İslâm'a yönelik eleştirel ve şüphe uyandırıcı bir söylemin üretildiğini vurgulamaktadır. Bu iddialarda İslâm'ın hurafe ve asılsız rivayetlerle dolu olduğu ifade edildiğinden bahseden müfessir söz konusu eğitim kurumlarında yetişen bireylerin zihinlerinde dinin mahiyetine dair kuşklar oluşturulduğunu ifade etmektedir. O söz konusu kuşkların tehlikeli bir hal alarak İslâm'ın bilimsel düşünceyle bağdaşmadığı, fikir ve görüşlere kapalı olduğu ve din ile bilimin uzlaşmaz iki alan teşkil ettiği yönünde genelleyici bir kanaati ortaya çıkardığını belirtmektedir. Bununla birlikte müellif, bu iddiaların belirli ölçüde toplumsal bir zemine dayandığını da kabul etmektedir. Zira o Müslüman toplumların içine sürüklendiği durgunluk, olumsuz sosyo-politik şartlar ve bazı çevrelerde gözlemlenen bozulmuş inanç ve pratikler, bu tür ithamların yaygınlık kazanmasına zemin hazırladığını ifade etmektedir. Ona göre bu durum Müslüman toplumların kendilerini savunmasız bir konumda bulmalarına ve medenî olarak nitelenen toplumların eleştirilerine hedef olmalarına yol açmıştır. Ancak müellife göre bu söylem kalıcı olmamış ve ilim ehli pek çok isim söz konusu iddialara ilmî yöntemlerle cevap vermiştir. Bu bağlamda Merâğî'den nakille Muhammed Abduh'un *İslâm ve Hristiyanlık* adlı eserini misyoner literatüründe yer alan birçok iddiayı eleştirel bir süzgeçten geçirerek reddettiğinden bahsetmektedir. Hararî, onun ardından gelen pek çok âlim de benzer bir çizgiyi takip ederek yoğun ilmî çabalarla din aleyhine üretilen şüpheleri bertaraf etmeye çalıştığından bahsederek bu konunun önemini dile getirmektedir. Müellif, bu süreci ilahî yardımın bir tezahürü olarak değerlendirmekte ve İslâm'ın, karşıt tutumlara rağmen varlığını sürdüreceğini vurgulamaktadır. O bu iddiaların "Bu din ilmin hâkim olduğu bir ortamda yaşayamaz; ilmî ve fikrî gelişmeyi kabul etmez, İslâm ile ilim iki düşmandır, bir araya gelmezler" denilecek düzeye vardığını belirtmektedir. Ona göre Müslümanların içine düştüğü atâlet, kötü hâller, çirkin inanç ve ameller, onları Avrupa devletleri karşısında güçsüz bir konuma getirmiştir.⁸²

Hararî, İslâm'ın cezalar ve suçlarla ilgili kanunlarının sert olduğu ve medeniyet seviyesine ulaşmış milletler için uygulanamaz olduğu eleştirilerine Kur'an'ın cevap verdiğini vurgulamaktadır. Müfessir "Onlar, dünya hayatını âhirete tercih eden, Allah yolundan alıkoyan ve onu eğri göstermek isteyenlerdir; işte onlar derin bir sapkınlık içindedirler." buyurulan İbrahim Sûresi'nin 3. âyetinin tefsirinde Merâğî'den nakille İslâm dini hakkında uydurulan iddialara cevap vermektedir. O çağımızda özellikle ateistlerin İslâm dininden insanları uzaklaştırmak istedikleri için İslâm dinin hakikate uzak olduğuna dair ileri sürdükleri iddialardan bahsetmektedir. Hararî, tarihsel süreçte Müslümanların sahip oldukları adalet anlayışlarıyla dostlarına güven düşmanlarına korku saldıklarını böylece İslâmiyet'in hakim olduğu topraklarda huzur ve güvenin tesis edildiğini hatırlatmaktadır.⁸³

Hararî, Doğu Afrika Oromo halklarının yaşadığı sömürge sürecinde ahlâkî ve sosyal bir dezenformasyona uğradıklarını ifade etmektedir. Ona göre uzun süreli esaret ve baskı koşulları altında yetişen toplumlarda ahlâkî çözülme meydana gelmekte direnç, irade ve özgüven zayıflamakta zillet ve yoksunluk zamanla toplumsal kimliğin belirleyici unsurları

⁸² Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 18/373; Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, 17/129.

⁸³ Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 14/326; Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, 13/125.

halinde tezâhür etmektedir. Müellif süreç uzadıkça bu olumsuz niteliklerin bireysel ve kolektif düzeyde tabiat ve karakter özelliği kazandığını ve toplumsal hafızaya yerleştiğini ifade etmektedir. O bu tür toplumların baskı ve tahakküm koşullarından çıkarılıp fiili zulüm ortadan kaldırıldığında bile alışılageldikleri hayat tarzına karşı bir özlem geliştirebildikleri ve psikolojik düzlemde, daha önce maruz kaldıkları şartlara geri dönme eğilimi gösterdiklerini belirtmektedir. Müfessire göre bu olgu, insanın iyi ya da kötü fark etmeksizin alıştığı durumlara bağlanma eğilimini ifade eden genel bir beşerî gerçeklik olarak değerlendirilebilmektedir. Hararî bu sosyo-psikolojik durumu Firavunlar döneminde Mısır'da yaşayan Benî İsrâîl'in tarihsel tecrübesine benzeterek önemli bir analiz sunmaktadır. Müfessir uzun süreli zulüm ve baskı sürecinin bu topluluğun fitrî yapısını olumsuz yönde etkilediğini nihai olarak üzerlerine zillet ve aşağılanma damgası olarak kaldığını ifade etmektedir. O Allah'ın tevhide delalet eden ve Mûsa'nın peygamberliğini teyit eden birçok olağanüstü delili İsrailoğullarına göstermiş ve kendilerini kölelik düzeninden kurtararak Mısır'dan çıkarıldıklarını açık biçimde bildirmiş olmasına rağmen söz konusu topluluğun ağır gelen bir dinî yükümlülükle karşılaştığında bunu Mûsa'ya atfetmiş geçmişte maruz kaldıkları esaret ortamını hatırlayarak Mısır'a dönme arzusunu dile getirmiş olmalarını çok büyük bir zihinsel ve ruhsal çözülme olarak adlandırmaktadır.⁸⁴

Hararî, Doğu Afrika halklarının içinde bulunduğu zillet durumundan kurtulmaları için pek çok yerde Hz. Mûsa'nın Firavun'a karşı kazandığı zaferi örnek getirmektedir. Ona göre âyette “*Sonra onların ardından Mûsâ'yı mucizelerimizle Firavun ve yakın çevresine gönderdik; onlar ise mucizeleri inkâr ettiler ama gör işte fesatçıların sonu ne oldu!*”⁸⁵ buyurularak Yüce Allah'ın onların akıbetine dair anlatacağı hususlara yönelik bir teşvik ve dikkati oraya yönlendirme bulunmaktadır. Nitekim müfessir Allah Teâlâ'nın zayıf ve köleleştirilmiş bir topluluğa mensup Hz. Mûsa'yı elçi seçmesinin ardından yeryüzünün güç ve kudret sahipleri arasında en ileri gelenlerinden olan Firavun ve beraberindekilerin üzerine muzaffer kılmasını Allah'ın toplumlara kurtuluşları için ibret vesikası olarak sunduğunu ifade etmektedir. Bu gerçek, günümüzde Doğu Afrika'nın bazı bölgelerinde zulüm ve yabancı güçlerin büyüklüğüyle övünen kimselere ve mazlum yerli halklara karşı bunu bir üstünlük gerekçesi sayanların iddialarını boşa çıkaran bir delildir.⁸⁶

Buradan hareketle Hararî'nin yorumlarında, Kur'ân'ın bireysel ahlâkî inşa eden yönü ile toplumsal düzeni dönüştüren yönü arasında güçlü bir irtibat kurulduğu görülmektedir. Bu irtibat, onun tefsirini klasik rivayet ve dirayet yöntemlerinin ötesinde, toplumsal gerçekliği dikkate alan Kur'ân merkezli bir okuma biçimi olarak değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

Sonuç

Doğu Afrika kökenli Hararî 20. yy'da yaşamış olup ülkesinin içinde bulunduğu siyasi kaos ortamından dolayı Mekke'ye hicret etmek zorunda kalmış bir âlimdir. Klasik medrese geleneğinde yetişmek suretiyle ilim elde etmiştir. Onun *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân* isimli bir mukaddime ve otuz iki ciltten oluşan hacimli eseri klasik tefsir mirasını tevarüs eden çok kıymetli bir çalışmasıdır. Müellif eserini Hz. Peygamber'den gelen hadisler, sahâbe ve tâbiün

⁸⁴ Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 7/211.

⁸⁵ el-A'râf 7/103.

⁸⁶ Hararî, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân*, 10/47.

rivayetleri ile Arapça dil tahlilleri çerçevesinde kendinden önce telif edilmiş tefsirlerden yararlanarak yazmıştır. Onun Kur'ân'ı baştan sona i'râb etmesi, âyetlerin kelâmî ve fikhî yorumlarında tefsir birikiminden yararlanması, tefsir tarihi ve usûlünün pek çok meselesine detaylıca değinmesi tefsirinin öne çıkan özelliklerindendir.

Hararî'nin yaşadığı çağ, Dünya'nın dört bir yanındaki Müslümanların siyasî, fikrî, ekonomik ve sosyal krizlerden geçtiği İslâm ülkelerinin çeşitli açıdan güçsüz düştüğü ve bunun bazı toplumsal sorunlara yol açtığı bir dönemdir. Bu çerçevede Batılı devletlerin Müslüman coğrafyaları, ekonomik, dinî, siyasî sahalarda etkisi altına aldığı bilinmektedir. Doğu Afrika da Batı'nın sömürgecilik politikasına maruz kalmış ve fakirleşmiş bir Müslüman coğrafyadır. Bu bağlamda müfessir, siyasî çatışma ortamı nedeniyle ülkesini terk etmesine rağmen halklarının sorunlarına kayıtsız kalmamış ve sorunların çözümüne Kur'ân âyetlerine getirdiği yorumlarla katkı sunmaya çalışmıştır. Hararî'nin çağdaşı pek çok müfessirden farkı, yaşanan kaos ortamının çözümünü klasik tefsir mirasını eleştirmekte bulmamış olmasıdır. O tevârüs ettiği mirasın işlevselliğine inanan ve bundan ödün vermeyen bir tefsir yöntemi benimsemiştir.

Hararî, kendi yaşadığı coğrafyanın tarihî ve toplumsal şartlarını tefsirinin belirleyici unsuru hâline getirmemiş fakat 19. yüzyılda İslâm dünyasında derinleşen krizlerin oluşumunda rol oynayan sömürgeci uluslara, isimlendirmeden ve polemik üretmeden eleştirel ve dolaylı atıflarda bulunmuştur. Hararî'nin tefsirinde, Müslüman toplumların zayıflamasının temel sebepleri cehâlet, atâlet, asabiyet, taklitçilik, içtimâî yozlaşma sonucunda cehâletin kurumsallaşması, ilim ile amel arasındaki bağın kopması olarak gösterilmektedir. Müfessire göre bu unsurlar, yalnızca bireysel dindarlık düzeyinde değil, toplumsal yapı üzerinde de yıkıcı sonuçlar doğurmuş ve neticede Müslüman toplumlarda genel bir çözülme meydana gelmiştir. Bu bağlamda Hararî, söz konusu süreci yalnızca teorik bir ahlâk eleştirisi olarak değil, Doğu Afrika'da yaşayan Müslüman toplulukların özellikle Oromo halklarının siyasal, sosyal ve kültürel açıdan zayıflamasına yol açan menfî sonuçlar zinciri olarak ele almaktadır. Halklarının yaşadığı bu çözülme ve dezenformasyon sürecini yenilmişliğin toplumsal hafızaya yerleşmesi ve ardından toplumda mevcut şartları benimsemeyle sonuçlanan bir kabulleniş haline benzetmekte bunun örneğinin Firavunlar döneminde İsrailoğullarının tarihsel tecrübesinde de gözlenebilen bir durum ortaya çıkardığını vurgulamaktadır. Bununla birlikte Müslümanların benzer tecrübelerden güçlenerek çıktıklarını ve yeniden başarılı ve güç sahip oldukları zamanları yaşadıklarını da ifade etmekte ve bunun yöntemlerini göstermeye çalışmaktadır.

Hararî'nin vurguladığı en önemli hususlardan biri, Müslümanların bilgisizlik ve atâlet sebebiyle bozulan inanışları nedeniyle günümüz Müslüman toplumlarının Avrupa karşısında güçsüz düştüğü, nihayetinde Müslümanların bu kötü hallerinin onları İslâm'ın ilim ve akla uzak durduğu vehmine yol açmış olmasıdır. Müfessirin önemli tespitlerinden biri de Afrika toplumlarının uzun süreli yaşadığı zulüm ve baskı dönemlerini halkların fitrî yapısında meydana getirdiği bozulmaların neden olduğu sömürge ortamının bireylerde bağımlılık psikolojisine neden olmasıdır. Bu nedenle durgunluk ve atâlet halini aşmakta zorlanan toplulukların ortaya çıkmasıdır. Müfessirin Kur'ân âyetlerinden yorumla toplum sosyolojisine yön vermeye çalıştığı bir diğer konu kadınların eğitimi olmuştur. O, toplumda kadınlarla erkeklerin birlikte dinî ve sosyal ortamlara dâhil edilmemelerinin Kur'ân'a muhalif bir tavır

olduğunu vurgulamaktadır. Yine o Müslüman kadınların zihin dünyalarını ve ruhlarını genişletecek ortamlara teşvik edilmeleri ile onları hem birey hem aile bazında yetiştirerek toplumun genelinde kalkınmayı sağlayacaklarını ve toplumların dönüşümünün bu şekilde gerçekleşebileceğini vurgulamaktadır.

Sonuç olarak Hararî'nin *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân* adlı tefsiri, klasik tefsir geleneğine bağlılığını korumakla birlikte, yaşadığı coğrafyanın sömürgecilik, cehâlet siyasî baskı ve toplumsal çözülme gibi problemlerini Kur'ân merkezli bir bakışla ele alması bakımından sosyolojik tefsir açısından dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed - Reşid Rıza. *Tefsîru'l-Menâr*. Kahire: Dârü'l-Menâr, 2. Basım, ts.
- Abdulkерim, Yakup Hüseyin. "Hayatü'l-İmam Muhammed Amin al-Harari al-Army al-Uluvi al-Harari: Al-Shafi'i". *Journal of Arts, Literature, Humanities and Social Sciences* 75 (Ocak 2022), 1-13. <https://doi.org/10.33193/JALHSS.75.2022.617>
- Albayrak, İsmail. *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Cabir, Sare Madevi. "Allâme Muhammed Emîn b. Abdullah el-Hararî (öl. 1441/2019) Bağlamında Âyetlerin Gerçeğe/Uygulamaya İndirilmesi: Tefsîrû Hadâ'iku'r-Rûh ve'r-Reyhân fî Ravâbî 'Ulûmi'l-Kur'ân Üzerinden Uygulamalı Bir İnceleme". *Endülüs Beşerî ve Sosyal Bilimler Dergisi* 100 (Ağustos 2024), 130-154. <https://doi.org/10.35781/1637-000-100-003>
- Çağrııcı, Mustafa. "Asabiyyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/453-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çalışkan, İsmail. "Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliliği - Eleştiriler, Gerekçeler, Teklifler". *Tefsir Eğitim ve Öğretiminin Problemleri: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*. 103-114. Van, 2005.
- Demirbaş, Servet. *Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi'l-Kur'an'da Tefsir Yöntemi Âl-i İmrân Sûresi Örneği*-. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Demirbaş, Servet. "Muhammed el-Emîn el-Hereri'nin Hayatı, Eserleri ve Hadâiku'r-Ravh ve'r-Rayhân'da Tefsir Yöntemi (Âl-i İmrân Sûresi Örneği)". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (30 Aralık 2021), 109-132. <https://doi.org/10.47098/bayburt-ilahiyat.1003227>
- Doğru, Mehmet Seri. *İctimâi Tefsir ve Tefsîru'l-Merâğî*. ed. Recep Bilgin. Ankara: İksad Uluslararası Yayınevi, 2022.
- Dursun, Davut. "Etiyopya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/488-491. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ebü Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvud*. thk. Şuayb Arnavut. Dimeşk: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430.
- Ebü Muhammed Abdülmelik İbn Hişâm. *es-Siretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekkâ - İbrâhim el-Ebyârî - Abdülhâfız Şelebî. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1971.

- Hamto, Imad Yaqoub. *The Intruder in the Interpretation of Imam Muhammad al-Amin al-Harari: Gardens of Spirit and Rihan in Rawabi Ulum al-Quran*. Kahire: el-Ezher Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008.
- Hararî, Muhammed el-Emin. *Mukaddimetü't-tefsîri'l-musemmât nuzûlü kirâmi'd-dîyfân fî sâhati hadâiki'r-ravhi ve'r-rayhân*. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necat, 2001.
- Hararî, Muhammed Emin. *el-Kevkebu'l-vehhâc ve'r-ravdu'l-behhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2001.
- Hararî, Muhammed Emin. *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân fî ravâbî ulûmi'l-Kur'ân*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necat, 2001.
- Hassen, Ibsa Ahmed. *Etiyopya Harar Bölgesinde Yeniden İslâmlaşma (XVIII-XX. Yüzyıllar)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Karagöz, Mustafa. *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Karagöz, Mustafa. "Terim, İçerik ve İşlev Analizi Işığında Sosyolojik Tefsir". *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, 307-338.
- Karataş, Zübeyir. *Muhammed el-Emin el-Hereri'nin Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân Adlı Eseri Bağlamında Kadın Konusuna Yaklaşımı*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Karslı, İbrahim Hilmi. "Tefsirin Sosyolojik Boyutu ve Sosyolojik Okunması". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 18/2 (2005), 145-157.
- Kavas, Ahmet. "Harar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/107-109. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kırca, Celal. *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2009.
- Kiraz, Celil. *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar*. Bursa: Emin Yayınları, 2017.
- Merâgî, Ahmed Mustafa el-. *Tefsîru'l-Merâgî*. 30 Cilt. Mısır: Mektebetü Mustafa Bâbî el-Halebî, 1946.
- Nsaif, Khalis Dhahir. *İmam el-Hereri eş-Şa'fi'nin Hadaiku'r-Ruh ve'r-Reyhan Adlı Tefsirinde Sureler Arasındaki Münasebeti Açıklama Yönteminin İncelenmesi*. Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Özmen, Muhammed Asım. *el-Herari'nin Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fî Ravâbî Ulûmi'l Kur'ân'ında Kırâat Tahlilleri (İsrâ ve Kehf Sûreleri Örneği)*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Öztürk, Levent. "Etiyopya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/491-496. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Tunçer, Ömer Bekir. *Muhammed Emin El-Hereri'nin Tefsirinde Münasebet Kavramı: Bakara Suresi Örneği*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025.
- Şimşek, Mehmet Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, On birinci Baskı., 2013.
- Yıldız, İbrahim - Kayacan, Murat. "Tefsîrî'l-Menâr'da Klasik Tefsirlere Yönelik Eleştiriler". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 7/2 (Aralık 2024), 575-598.

Yılmaz, Halenur. *Muhammed Emin el-Herari'ye Ait Tefsir Mukaddimesi'nin Ulûmu'l-Kur'an Açısından Tahlili*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.